

annak nemzetiségéről kapta (JAKÓ 1940, 277).

⁵⁶ Első okleveles említése, 1376: *Ws*; 1475: *Wzthelek* (JAKÓ 1940, 376), később beolvadt a Telegdiak uradalmába (JAKÓ 1940, 147).

⁵⁷ Bihar vármegye területén nagyszámú besenyő hely- és földrajzi név adatolható; Besenyő helység a mai Berekböszörmény határában (1226: *Besenu*), ma Besenyő puszta őrzi emlékét; Besenyő (1273: *Besenu*), ma is meglévő puszta Nagyváradtól dél-nyugatra, emellett terület el *Besentelek* (1319); mindezek mellett találhatók adatok Besenyő-tóról, -dombról, több pusztáról, melyek a besenyők nevét viselik (GYÖRFFY 1940, 424-425; GÖCKENJAN 1972, 108).

⁵⁸ A település okleveles említéseihez vö. PITI 2004, 193.

⁵⁹ Vö. GYÖRFFY 1940, 432.

⁶⁰ Besenyő betelepülések már közvetlenül a honfoglalás után történetek, de a 11. század közepétől, a besenyők steppei hegemoniájának bukása után már nem csak besenyő szórványok, hanem nagyobb létszámú csoportok is érkeztek a Magyar Királyság területére.

H A J D A N I V Á R M E G Y É I N K

Az egykori Csongrád vármegye

Csongrád vármegye jellemzői

A történelmi Csongrád vármegye a történelmi Magyarország középső-déli részén helyezkedik el. Közigazgatási határai északon Jász-Nagykun-Szolnok, északon és keleten Békés, keleten és délen Csanád, délen Torontál és Bács-Bodrog, nyugaton Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéig terjedtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának vége felé, az I. világháború kitörése előtt a vármegye székhelye Szentés. Területe 3545 km², jelentősebb településből húsz volt a megyében. Az 1910-es összeírás szerint lakosainak száma összesen 143 946 fő, ami a megye területével összevetve 70,9 fő/km² népsűrűséget eredményez, mely az akkori országos átlagnál (64,6 fő/km²) jóval maga-

sabb. A terület etnikai megoszlását tekintve – a magyarság létszámának arányában – szintén meghaladja az országos átlagot, ugyanis ekkor a vármegye lakosságának 99,4%-a volt magyar. A felekezeti hovatartozást illetően a döntő többség római katolikus (95,3%),

míg a reformátusokhoz már jóval kevesebben (2,2%) tartoznak. Az evangélikusok aránya 1,1%, az izraelitáké úgyszintén.

Közigazgatásilag a megye három járásra tagolódott, mégpedig a csongrádi, a Tiszán inneni (Kis-kundorozsma székhellyel), és a tiszántúli (Mindszent székhellyel) járásokra.

1914-ben a vármegye területén három jelentősebb város volt: Szeged törvényhatósági jogú város, Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város és Szentés rendezett tanácsú város. Szeged közigazgatási területe 1914-ben 816

km²-re terjedt ki, népessége is méltó volt egy igazi nagyvároséhoz. A város lakosságának 95,8%-a volt magyar, 2,2%-a német. A lakosok közül 87,9%-a római katolikus, 3,2%-a a református, 1,6%-a pedig az ortodox felekezethez tartozott. Hódmezővásárhelyen ekkor több, mint hatvanezren laktak, lakosságából 99,2% volt magyar. E városban már érdekesebb a felekezetek lélekszámának aránya, ugyanis itt a római katolikusok kevesebben vannak, mint a reformátusok (28,2%, ill. 63,3%). Az evangélikusok száma is magasabb, mint az átlag, pontosan 4,1%. Szentesen hasonló a helyzet, bár kissé kiegyenlítettebbek az arányok, a város 31 593 fős lakosságából 44% római katolikus, 50,7% református.

Csongrád vármegye földrajza

A vármegye felszínének nagy része majdnem tökéletes síkság, valamint elmondható még róla, hogy az ország területének legalacsonyabban fekvő területe is egyben. Legmélyebb pontja Gyálarénél van (78 m), legmagasabb pedig Ásotthalomnál (125m). A talajt tekintve a megye nyugati részén homok, a Tisza és a Maros árterein finom iszap, keleten pedig lösz a jellemző. A vármegye fő folyójába, a Tiszába Csongrád alatt a Hármas-Körös, Szegednél a Maros torkollik bele. Nemcsak a felszínen, a föld alatt is óriási vízkészletek (főként termál- és gyógyvíz) állnak rendelkezésre, elsősorban Szegeden, Szentesen és Hódmezővásárhelyen, de megemlíthető még a nagymágocsi termálvízkészlet is.

Csongrád vármegye gazdasága

A vármegye területe szegény ásványkincsekben. Ez alól szinte egyedüli kivételt képeznek a földgáz- és kőolajlelőhelyek,

melyek Algyő és Kiskundorozsma térségében találhatók. Ezeken kívül gyakorlatilag csak az agyag és homok említhető meg, melyeket főként az építőiparban hasznosítanak. A kiváló minőségű termőtalaj viszont évszázadok óta lehetőséget biztosít a terület lakosainak a megélhetésre: a megye területének 60%-a szántó, 4,9%-a kert és szőlőművelési terület, 14,7%-a rét és legelő, 8,4%-a erdő. Ennek megfelelően a terület fő gazdasági profilját mindig is a mezőgazdaság alkotta. A rét és legelő viszonylag magas arányából azonnal következtetéseket vonhatunk le: a második legjellemzőbb bevételi forrás a helyiek életében az állattenyésztés. Itt főként a sertés, a marha, a juh és a baromfitartást kell megemlítenünk. Mindig is igen nagy arányban foglalkoztak a különböző kultúrnövények termesztésével, így a gyümölcsökkel, különféle zöldségekkel, hagymával, stb. Bizonyos részekben jellemző még a kendertermesztés is.

Csongrád vármegye története

A terület – mint azt a régészeti ásatások kimutatták – a felső paleolitikum óta bizonyosan lakott. Ebben a kedvező földrajzi viszonyok éppúgy, mint az egyéb adottságok is közrejátszottak, ennek köszönhető a különféle újkőkori kultúrák sokfélesége, mint például a híres Körös-, vagy a tiszai-kultúra. Tell-jellegű¹ településeket is kimutattak a régészek. A bronzkorban egy okkersíros temetkezéséről felismerhető, nomád nagylattartást folytató nép lakta a területet, s több mesterséges halmot is emeltek itt, valamint a Tizántúl egyéb területein is, melyek egy része ma is látható. Az első, név szerint is ismert nép, mely megfordult itt, az agathürszosz volt. Őket a kelták egyik népcsoportja, a szkordiszkuszok követték. A felsorolást sokáig lehetne folytatni, ám annyit mindenképp meg kell említeni, hogy Csongrád vármegye

területén szinte az összes népvándorlás kori nép gazdag leletanyaga megtalálható, mint például a szarmatáké, a jazigoké, a szkíreké, a szvébeké, a hunoké, a gepidáké, az avaroké, stb. A sok felsorolt népnév is jelzi, hogy a terület már akkor is különféle fontos szárazföldi és vízi utak csomópontjában feküdt, ez a későbbi történelmére is erősen rányomja bélyegét. Az ország területének más részein is fennálló avar uralomnak – mely itt körülbelül kétszáz évig tartott – a bolgárok vetettek véget. Ezután a vármegye területe a bolgár állam peremvidéke lett, amolyan senkiföldje. Ennek ellenére a lakosság nem szenvedte meg túlzottan az uralomváltást.

Anonymus gestája szerint a honfoglaló magyarok első országos gyűlésének helyszíne Szer², s egyesek szerint ekkor kerül a későbbi vármegye területének északnyugati része Ond vezér törzsének birtokába. Az újabb kutatások azonban bebizonyították, hogy a terület délnyugati részét, valamint a későbbi Szeged környékét a fejedelmi törzs, a többi részt pedig – egészen az Al-Dunáig – Ajtony törzse szállta meg. Csongrád vármegye első említése oklevélben 1075-ből, első ispánjának neve 1138-ból maradt ránk. A várispánság és a királyi vármegye megszervezése itt a XI. század első felére tehető, ekkoriban eredeti területe a Duna–Tisza közének délkeleti felére korlátozódott. Gazdaságára már ekkor hatással voltak az országos fontosságú szárazföldi és vízi utak, melyek mellett hamar nagyobb települések és vásárhelyek jöttek létre. A középkorban a vármegye legnagyobb területeit az egyházi birtokosok, valamint a Becsegergely, a Dorozsma és a Bárkalan nemzetség birtokolta. A megye történetében – mint oly sok más helyen is – fordulópont a tatárjárás (1241), egyes feltevések szerint a települések háromnegyed része pusztult ekkor el. Mások szerint ez kissé túlzás, ám az igazsághoz hozzátartozik, hogy a vármegye az ország tatároktól egyik legjobban sújtott területén feküdt, és ha a tatárjárás utáni népességi-

gazdasági adatokat vesszük figyelembe, az első feltevésnek is lehet igaza. Ekkor pusztul el a csongrádi földvár is, mely kevés eséllyel, de fölvette a harcot a hódítókkal szemben. Csongrád, mint település is ekkor szorul háttérbe, helyét az addig is jelentős Szeged veszi át. A tatárjárás utóhatásaként – mint sok más helyen az országban – Szegeden is kővár épül, mely az akkori haditechnikában az egyetlen hatásos védőeszköz volt a többségében lovas tatárokkal szemben. Ettől kezdve a szegedi királyi vár várnagya egyben a megye ispánja is lett. A kihalt vidékre 1241. után IV. Béla király a „második honfoglalás” során nagy számban kunokat telepített. Egyház-igazgatási szempontból a vármegye területe a kalocsai érsekség szegedi, valamint a váci püspökség csongrádi főesperessége között oszlott meg. Az 1526-os mohácsi vész előtt Csongrádban egy királyi vár, négy város és nyolcvanhat kisebb helység létezett. A középkorban a régió legnagyobb birtokosainak a király, a királyné, a garamszentbenedeki apátság, a budai és a csanádi káptalan, Szeged városa, valamint a Garai, Hunyadi, Lábatlani, Maróti, Mór és Pósa családok számítottak.

A török hódítás után itt is szandzsákok³ szerveznek, melynek központja Szeged lett, a város tehát nem veszített jelentőségéből az idegen uralom alatt sem, ugyanúgy a régió központja maradt. A változatlanul azonban nem mondható el a megye közéletéről, 1566 és 1630 között ugyanis gyakorlatilag megszűnik a megyei közélet. A törökök kiűzése után a területet a szegedi kamarai felügyelőség (Praefectura) igazgatja, illetve adóztatja. Az 1699-es karlócai béke után bevezetik a katonai közigazgatást, melyet csak az 1715. évi XCV. tc.-kel, továbbá az 1723. évi LVIII. tc.-el szüntetnek meg, visszaállítva ezzel a vármegyei önkormányzatot. Területileg 1750-ben rendeződnek vissza az ügyek a régi kerékvágásba: a Maros–Tisza közti határőrvidékhez csatolt községeket ugyanis ekkor helyezik újra vissza a vármegye-

gye fennhatósága alá. A XVIII. századtól a megbolygatott tulajdonviszonyokat az is jelzi, hogy a legnagyobb földeket ekkor már a Harruckern, a Károlyi, a Zichy és a Keglevich családok mondhatják magukénak. Az 1785–1790-ig tartó, II. József nevéhez köthető közigazgatási reform itt is érezte hatását, a vármegyét ugyanis egyesítik Békés és Csanád bizonyos részeivel. Az 1848-as forradalom és szabadságharc alatt a terület is kivette részét a küzdelemből: jellemző, hogy elsőként itt, Szegeden neveznek el utcát Petőfi Sándorról, alig egy hónappal a március 15-i események után, 1848. április 16-án! A szabadságharc alatt mind Szeged,⁴ mind a megye más területei aktívan részt vesznek a harcban, Szeged például a szabadságharc egyik központjaként is említhető. Ha toborozni kellett, a környéken élőkre mindig számíthattak. A vidék a szabadságharc végén is nagy szerepet játszik, itt zajlott a Tisza–Maros-szögi összpontosítás, valamint a sokat vitatott és elvesztett szőregi csata, melynek emlékét ma is őrzi az Aradi vértanúk terén álló oszlop, tetején a turullal. A sokak szerint kitűnően védhető szegedi sáncokat a szintén vitatott hadvezéri képességekkel rendelkező – ám ekkor fővezéri szerepet betöltő – Dembinski augusztus 2-án adta fel, felkínálva az osztrákoknak a lehetőséget a Tiszán történő átkelésre. Az 1876. évi újabb közigazgatási reform után 1883-tól a vármegye székhelye Szentes lett, a terület három járása a járási

központokkal, a két törvényhatósági jogú város (Szeged és Hódmezővásárhely), valamint az egyetlen rendezett tanácsú város (Szentes) formációja is ekkor alakul ki. A vármegye területe ekkor a hivatalos adatok szerint 1967 km², lakosainak száma 143946 fő. Trianonnal (1920) határmegyét csináltak az egykor majdnem az ország közepén fekvő vármegyéből, sőt, még csatoltak is el területéből: 107 km², Horgos községgel együtt az éppen kialakulófélben lévő Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Horgos azóta szerb határátkelőhely. A kommunista diktatúra mindenre kiterjedő átszervezése Csongrád vármegyét sem hagyta érintetlenül: 1950. január 1-jén a megye területéből, valamint Csanád vármegye torontáli és makói járásából létrehozták Csongrád megyét. Ezután székhelye tíz évre Hódmezővásárhely lett, majd 1960-tól Szeged megyei jogú város.

JEGYZETEK

¹ Azaz többretegű.

² Értsd: Ópusztaszer.

³ Török közigazgatási egység.

⁴ Bővebben lásd Hegyesi Márton: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj története*. Budapest, 1898, Franklin.

BAGI LÁSZLÓ